

GAZDASÁG & TÁRSADALOM

Journal of Economy & Society

A TARTALOMBÓL:

Barakonyi Károly:
Felsőoktatásunk versenyképessége

Rechnitzer János:
A felsőoktatás térbeli szerkezetének változása
a rendszerváltozás óta

Joób Márk:
A gazdaság és a társadalom közötti viszony
etikai alapon történő meghatározásának szükségessége

Székely Csaba:
Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés

Ana Sperancin:
The association of cultural dimensions with the practice of diversity management

2010/1

Gazdaság & Társadalom
Journal of Economy & Society
- Megjelenik évente négy alkalommal -
A folyóirat kiadását a Soproni Tudós Társaság támogatta

Főszerkesztő/ Editor: Dr. Székely Csaba DSc

Főszerkesztő helyettes/Deputy Editor: Dr. Kulcsár László CSc

Szerkesztőbizottság/Associate Editors:

Dr. Andrásy Adél CSc, Dr. Fábián Attila PhD, Dr. Joób Márk PhD, Dr. Kulcsár László CSc, Dr. Székely Csaba DSc.

Szerkesztőségi munkatárs/Assistant Szikra Andrea

Nemzetközi tanácsadó testület/International Advisory Board:

Prof. David L. Brown, PhD (Cornell University, USA), Dr. Csaba László DSc (Közép Európai Egyetem, Budapest), Dr. Rechnitzer János DSc (Széchenyi István Egyetem, Győr), Dr. Nigel Swain PhD (School of History, University of Liverpool, UK), Dr. Caleb Southworth PhD (Department of Sociology University of Oregon, USA), Dr. Franz Schausberger PhD (Universität Salzburg, Österreich), Dr. Szirmai Viktória DSc (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest), Dr. Bóhm Antal DSc (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest), Dr. Ingrid Schwab-Matkovits PhD (Fachhochschulstudiengänge Burgenland, Eisenstadt, Österreich), Dr. Bozidar Lekovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia), Dr. Djerdji Petkovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia).

Közlésre szánt kéziratok / Manuscripts: Kéziratokat kizárólag e-mailen fogadunk, nem örzünk meg, s nem küldünk vissza!

A kéziratok formai és szerkezeti követelményeit illetően lásd a folyóirat hátsó belső borítóját/ We accept APA (Harvard) style only.

A kéziratokat és a közléssel kapcsolatos kérdéseket a következő e-mail címre várjuk:

kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu / Send manuscripts and letters by e-mail only to:
kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu

A közlésre elfogadott kéziratok összes szerzői és egyéb joga a kiadóra száll. /

Acceptance of material for publication presumes transfer of all copyrights to the Publisher.

A kéziratokat két független anonim bíráló értékeli. / Articles are refereed by anonym reviewers before publication.

Ismeretítésre szánt könyveket az alábbi címre várjuk / Send books for review to:

Dr. Kulcsár László egyetemi tanár
Nyugat Magyarországi Egyetem
Sopron Ferenczy J. u. 5. 9400 Hungary

Előfizetés:

Intézményeknek: 2800 Ft./év
Egyéni előfizetés: 1700 Ft./év
Példányonkénti ár: 700 Ft.

ISSN 0865 7823

Copyright © 2010 Nyugat- magyarországi Egyetem Kiadó

Gazdaság & Társadalom

2. ÉVFOLYAM

2010. MÁJUS

1. SZÁM

TARTALOM

Table of Contents and Abstracts in English: See page 209

Tanulmányok

Felsőoktatásunk versenyképessége.....	<i>Barakonyi Károly</i>	3
Átrendeződés: a felsőoktatás térbeli szerkezetének változása a rendszerváltozás óta.....	<i>Rechnitzer János</i>	26
A modernizáció társadalmi gátjai.....	<i>Kulcsár László</i>	44
A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége.....	<i>Joób Márk</i>	64
Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés	<i>Székely Csaba</i>	82
The association of cultural dimensions with the practice of diversity Management	<i>Ana Sperancin</i>	96
A felzárkózás tényezői az ír példa alapján.....	<i>Vargáné Bosnyák Ildikó</i>	111
Az Európai Unió bővülésének lehetőségei.....	<i>Vértesy László</i>	129
Nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség az Európai Unióban	<i>Hablicsekné Richter Mária</i>	140
A határ régiók térstruktúrájának néhány jellegzetessége.....	<i>Tóth Balázs István</i>	156
„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar) hatalom összeapásának emblemikus színtere.....	<i>Varga Norbert</i>	171

Könyvismertetés

Új európai vidékfejlesztési koncepció - de egyelőre nem a gyakorlatban [Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development. Jan Douwe van der Ploeg - Terry Marsden (eds) Van Gorcum 2008. 262 p. ISBN: 978 90 232 4484 4]	<i>Kulcsár László</i>	192
Válságban a közgazdaságtan? – Tanulmányok az európai politikai gazdaságtan területéről [László Csaba: Crisis in Economics? – Studies in European Political Economy, Akadémiai Kiadó, 2009., 223 p., Budapest, ISBN: 978 963 05 86 61 0].	<i>Paár Dávid</i>	196
Multikulturalitás és kisebbségek az Európai Unióban [Bielik, Peter - Elena Horská - Danko Moravčíková (eds): Economic relations and Citizenship in Multicultural Europe of Regions. Slovak University of Agriculture in Nitra. 2009. 119.p. ISBN: 978 80 552 0250 1] [Bodó, Barna - Márton Tonk (eds): Nations and National Minorities in the European Union. Scientia. Cluj - Napoca. 2009. 261.p. ISBN 978 973 1970 22 6].	<i>Kulcsár László</i>	202
Table Of Contents/Abstracts		209

Gazdaság & Társadalom / Journal of Economy & Society 2010/1 171–191
 Copyright 2010 Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó

„In hoc signo vinces”

Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összechapásának emblematisz színtere

Varga Norbert

Nyugat - magyarországi Egyetem Sopron

Benedek Elek Pedagógiai Kar

ABSZTRAKT Hobbes abszolút államának két fundamentuma a világi erőt jelképező kard és a lelki szellemi hatalmat szimbolizáló kereszt. A szocialista Leviatán instrumentum készlete ugyan ilyen logika alapján működött, csak az ideológiai hatalom jelképe a vörös csillag lett. Ezekkel az eszközökkel találta magát szembe a magyar ellenzék, amikor a szabadság manifesztálódásaként értelmezett történelmi eseményt – Március 15-ét – kívánt megünnepelni. A kelet-közép európai érában belül Magyarország sui generis jellegét tükrözi, hogy létezett egy olyan '48-as örökség, amely az egész társadalom számára megkérdőjelezhetetlenül egyet jelentett: a politikai szabadságjogok igényét. A totalitárius, majd autoriter jellegű Kádár-rendszernek, ezért volt szüksége a teljes államvédelmi apparátus bevetésére a disszidens kísérletekkel szemben. '48 permanens remiszenciája lehetőséget ad számunkra, hogy az általam vizsgált intervallum alakváltozásait érzékeltessük, egészen a demokráciába való átmenetig.

KULCSSZAVAK: diktatúra, demokrácia, ellenzék, tüntetés, államvédelem

Bevezetés

Két évtizeddel a rendszerváltás után önmagától érthetőnek tűnik, miért tartjuk nemzeti ünnepnek március 15-ét, a '48-as szabadságharc szimbolikus napját. Lassan felnő egy új generáció, akiknek természetes lesz a jelenlegi demokratikus kereteknek a megléte, a gyülekezési- és szólásszabadság alkotmányos alapjoként való értelmezése. A tanulmányom célja bemutatni egy diktatúra történelmi és társadalmi átalakulását, működési mechanizmusát egy ünnephez való reláció segítségével. A Kádár-rendszer, különböző oknál fogva megtűrt olyan tiltakozásokat, amelyekkel szemben az államvédelmi szerveknek hivatalos felhatalmazása lett volna erőszak alkalmazására, de választott ünnepünk más megítélés alá esett.

Teljes körű vizsgálatra természetesen nem vállalkozhatom, ezért az aktorokat az államvédelmi szervekre és mozgatóira, valamint a rendszerellenes megemlékezőkre redukálom. Célom megmutatni azokat az eltérő cselekvési sémákat, amelyek együttesen mégis az oktrojált társadalmi rendszerből a demokráciába való átmenetet eredményezték. Keretként használva nem hagyhatom figyelmen kívül azokat a makropolitikai folyamatokat sem, amelyek a Szovjet-éra összeomlásához vezettek. Nem célom Kelet - Közép Európa politikai-társadalmi átmenetének prezentálása, de a kongruens eseményeket szükségesnek tartom jelezni. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Magyarország történelmi kényszerpályán mozgott a térség országaihoz hasonlóan, és a politikai variánsok csak egy megkérdőjelezhetetlenül leszűkített alternatíva mezőben vetődhetek fel.

Szükségesnek tartom jelezni, hogy március 15-e ünneplése már a 19. század második felétől számos történelmi, politológiai kérdést vet fel, de ezekre választ a jelenlegi tanulmány keretei között nem adhatok.¹ Mindössze arra teszek kísérletet, hogy a Kádár-éra időszakára korlátozottan keresek válaszokat, és ezen intervallumot csak a Rákosi-korszak irányába lépem át.

A témát társadalomtudományi szempontból, elsősorban politológiai aspektusból tárom fel. A választott metodológia még sem a többek között Rudolf L. Tőkés által is preferált tranzitológia² politikatudományi megközelítése lesz. A historikus-genetikus módszer mellett döntöttem, bár sokan elavultnak tartják ezt a feltérképezési formát, de mindezek ellenére meglévő előnyeire Klaus von Beyme (1992) mutat rá. Kiegészítő jelleggel a komparativisták látásmódját is felhasználom.

---

¹ Jól szemléltethető ez a korszak publicisztikáiból, levelezéseiből (pl.: Jókai, Madách, Ady, Jászi, Prohászka, Márai, Féja, Illyés), és a sajtó aktuális számaiból (pl.: Népszava, Szegedi Napló, Világ, Pesti Napló, Az Újság, Az Est, Magyar Nemzet, Új Idők) vagy a tudományos jellegű munkákból (pl.: Gerő András, Gyarmati György, Medvigy Endre, Nemeskürty István, Szabó Dániel, Salamon Konrád, Szekfü Gyula).

² „Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities című tanulmányában (Tőkés 1999) négy fajta politikatudományi megközelítést tár elénk: - (1) szintetizáló összefoglaló munkák, mint pl. Samuel Huntington „The Third Wave” c. könyve; (2) Latin Amerikai és Dél Európai átalakulásról szóló tanulmányok; (3) a kommunista időszakot összehasonlító módszerekkel elemző tanulmányok és (4) a legújabb, döntő részben fiatal társadalomkutatók pre- és posztkommunista kontextusra építő munkái, amelyekben a kommunista időszak általános és sajátos vonásait egyaránt elemzik.

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összezsugorításának emblematisztikus szintere 173

A szabadságharc öröksége: „in articulo mortis”

A kommunista rendszerek a nonkonform célokra szervezett politikai rendezvényeket „ellenséges” vagy „ellenzéki” minősítéssel osztályozták, és velük szemben állami erőszakot alkalmaztak. Szabó Máté (1999) ezt „elhárító” típusú ellenőrzésként aposztrofálja, amely feladatot az állambiztonsági szervek láttak el. Az állambiztonsági részleg preventív munkája a Magyar Népköztársaságban is összefonódott az állami erőszakszervezettel, a rendőrséggel, a katonasággal és a paramilitáris egységekkel, mint más totalitárius és autoriter rendszerekben. Az „államvédelmi stratégia” látókörében ezek a szervezetek, akkor is egy horizonton belül helyezkedtek el, ha ezek elkülönült állami egységeként jelentek meg egymás mellett.

Az 1956-os forradalom eseményei agresszív terror bevezetésére készítették a Szovjetuniót kiszolgáló kormányt, melynek legitimitást az országot pacifikáló idegen hadsereg és az újonnan szervezett paramilitáris védőosztagok adtak. Az instabil relációból adódóan minden illegális szervezkedésre eruptív módon reagált a „Magyar-Quisling” és „vérrokonai”. A szenzibilitást nagymértékben generálta ’56 végének jelszava (MUK), mely az egész Kádár-éra idejére konstruálta március és október szimbiózisát. A rendszer eventuais jellegét különböző transzmissziós szervezetekkel (KISZ, HNF, SZOT) és a reintegrált kommunista párttal (MSZMP) próbálták csökkenteni.

A hatalom tisztában volt a szimbólumok erejével, melyet jól tükröz az olyan inszignának, mint a címerek egy évtizeden belüli többszöri rotációja. Az ünnepek relevanciáját mutatja az a kormányrendelet, amely már ’56 karácsonya előtt újrashabályozta és 2. pontjában kimondta: „Március 15. nemzeti ünnep. Ezen a napon az iskolai oktatás valamint a hivatalos munka szünetel.” (Gyarmati 1998 157.o.). Ezt a részt azonban nem léptették érvénybe, hanem ’57. március 10-én módosították: „Március 15-én csak az iskolai oktatás szünetel, másutt (...) továbbra is rendes munkanap” (Gyarmati 1998 157.o.) – amely már jól mutatja a kontinuitását a Rákosi korszak márciusának rituáléjával.

A revolúció elfojtása után a rendszer kohézióját a társadalom depolitizálásával és az, „anómiás-militáns” elemek kiszűrésével akarta elérni. (Ennek sikerességét jelezte az ’58 áprilisában Magyarországra érkező szovjet pártküldöttség Hruscsov vezetésével.) A belbiztonsági szervekre monumentális exigencia nehezedett, ugyanis a Nagy Imre által 1956. október 28-án felosztatott ÁVH feladatát kellett átvenniük. Az ORFK majd ’57 májusától a BM központi struktúrájának keretében (II. Főosztály) működve, fő profiljuk közé tartozott az is, hogy ’56 apokaliptikus képének a vezetők pszichéjére tett káros hatását orvosolják (Kiszely 2001). A pszicho drámának viszont előre nem várt felvonásai is konstruálódtak. Az állambiztonsági szervek operatív, manipulatív tevékenysége arra irányult, hogy ne jölessen létre illegális politikai rendezvény. A rendőri karhatalmi kiképzésről készült szigorúan titkos minősítésű ’57-es

szabályzat elvárja, hogy a reagáló közeg gyűljön és harcoljon a Népköztársaság ellenségeivel.³ Az első konstitutív rész sikerét 28 ezer letartóztatott jelentette, de a disszonancia már '57. március 15-én megjelent házi készítésű röplapok formájában, annak ellenére, hogy büntetőeljárás következményével járó ellenforradalmári megnyilvánulásnak minősült. Az inkriminált 56-os múltú állampolgárok nagy része azonban inaktívvá vált köszönhetően annak, hogy '57. március 15-ét megelőző napokban 5184 embert vettek őrizetbe. A börtönbe vagy közigazgatási őrizetbe kerültek között pedig megkezdődött a beszerzés. Nem minden ügynök változott át karkai módon „evertebratává”, de nem számított '58 márciusától atipikusnak azaz eset, amikor ezen delikvenssek különböző vendéglátóhelyeken március 15-re rendszerellenes tüntetést szerveztek, amit az előre tájékoztatott rendőri szervek megghiúsítottak (Horváth – Remete 1996). Nem szabad megfedkezünk, azonban arról, hogy ezeket az embereket azok az operatív tisztek kényszerítették erre az aljas tevékenységre, akik az ÁVH személyi állományának komponensét is képezték.

A gleichschaltolt ünnep fő vektorát a kivégzett és bebörtönzött ötvenhatosok reprehenziója adta. Március 15-t csak szekunderként kezelték, mind 1919. március 21-e, mind 1945. április 4-e reputációja prioritást élvezett. Az MSZMP saját nemzeti ünnepévé tette ezeket. 1960 után tűnt el '56-nak a hivatalos ünnepeken való pertraktálása. A nemzetközi politikai eseményeket Kádár a virtu birtokosaként reagálta le. Megértette a kor strukturális kényszereit 1961-ben az SZKP 22. Kongresszusakor, de '62-ben az ENSZ-tagság fejében vállalt amnesztia idején is, amikor kihirdette a híres gnómát: „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” (Andrew 2003 306.o.). Relegitimációs stratégiájának alapját az életszínvonal emelésének a gazdasági életben eszközölt alternatív útjára helyezte. Kádár fokozatosan próbált komprádor jelmezétől megszabadulni, amelynek eredményeként Bihari Mihály (1996) szerint megszületett a diktatórikus szocializmuson belüli modifikációs rendszeralternatíva, amely azonban nem volt rendszeralternatíva a diktatórikus szocializmus ellenében.

A '60-as évek szónoklataiban megjelent a hurraóptimizmus, melyet jól tükröz Balogh István KISZ KB titkár '62. március 15-ei beszéde: „Hallatlanul felemelő most emlékezni 1848-ra, amikor utunkat bevilágítja a szocializmus, a kommunizmus fénye.” (Gyarmati 1998 165.o.). Ezekben az években az oktatási intézetekben tanítási szünet volt, de kötelező megjelenéssel összekötve, ahol ügyeltek arra, hogy minél atomizáltabb legyen az integrált megemlékezés. 1965-től intézményesen is összevonták a három tavaszi évforduló ünneplésének rituáléját a KISZ vezetése alatt Forradalmi Ifjúsági Napok néven.

³ „A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma: Ideiglenes Segédlet a Belügyminisztérium ORFK rendőri karhatalom karhatalmi kiképzésének végrehajtásához” című dokumentum.

175

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere

A BM-ben lezajló 1962-es strukturális reformok a főosztályi rendszert főcsoportfőnökségekre és csoportfőnökségekre osztotta a hatékonyabb működés érdekében. Az államvédelem a BM III. Főcsoportfőnökségébe tagolva működött és mindezt az ORFK és a BRFK állambiztonsági részlege egészítette ki. A kvalitatív problémák azonban továbbra is megoldatlanok maradtak, amelyet a '68. novemberében tartott csoportfőnöki értekezlet végső konklúziója mutat: "A legfontosabb megfelelő megoldást találni az állambiztonság szűkítésére és a minőség fokozására" (Kiszely 2001 222.o.). Ez annak ellenére is így volt, hogy a belbiztonsági szervek eredményeket is fel tudtak mutatni, amelyek között olyan esetek voltak, mint Plészer Jánosnak és hét hasonló korú tizenéves társának a letartóztatása, akik a rendszer megdöntésére, és a március 15-ei ünnepség szabotálására szervezkedtek. Nem csoda, hogy a konszolidálódó rendszer inkurábilis félelmeit megjelenítő MSZMP KB határozatai az „imperialisták ideológiai diverzióját és a belső ellenséges erőkben még élő restaurációs törekvéseket”(Kiszely 2001 194.o.) emlegetik permanensen.

A konszolidáció: „o tempora, o mores”

A '60-as évek végéig a tiltott ünneplés nem jelentkezett, ezért nem csodálkozhatunk, hogy a Belügyminisztérium szolgálati használatra készült szabályozása humánusabb megközelítésűvé vált.⁴ A szeparatizmus megjelenését a stabilizálódó rendszer azonban nem tudta kivédeni. A Varsói Szerződés döntése Magyarországra is koercitív erővel jelentkezett és belesodorta Csehszlovákia 1968. augusztus 21. lerohanásába. Ez az esemény generatív módon hatott március 15-nek illegális megünneplésére. A geopolitikai adottságokból származó elégedetlenségeket erősítette fel a hatalom a Tanácsköztársaság 50 éves jubileumának adorációjával 1969-ben, amihez Magyarország 1944. március 19-i német megszállásának negyedévszázados évfordulója kapcsolódott. Március 15. kiszorításának tendenciája 70-ben a rendszer születésnapjának 25 éves, 72-ben a 42-es március 15-i antifasiszta tüntetés memorábiájával folytatódott.

A reagálás 1848-hoz analóg módon az adolesszens korcsoporttól érkezett, és ez véget vetett a csendes nonkonform gyülekezések szakaszának. Március idusának diszkriminálását és a politikai ünnepek hierarchiájának alsó fokára taszítását még a belügyminisztériumi jelentések is sokallták. Az ellen-ünneplők száma az 1970-es 20-25 fős diákcsoportból 73-ra 1500-at meghaladóra duzzadt. Az államhatalom a veszélyforrást csak fokozatosan érzékelte, melyet jól szemléltetnek a jogi retorzióknak a változásai. '70-ben a BRFK Politikai osztályára két személyt vittek be a parlamentörök a rendőrség és a KISZ

⁴ „A rendőrség alaki-karhatalmi szabályzata” 10/1824/1970.

aktivistáinak hathatós közreműködése után. A BRFK P.O. és a Vizsgálati Alosztály a III/III-as osztállyal és a BM III/III-as osztályával együttműködve végezte el a kihallgatásokat. A vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy mind az értelmiség, mind a munkásság visszautasítja a tüntetők felszólításait. Ezt reprezentálja a szocializmusért március 15-én vasárnap is dolgozó munkások verbális válasza az őket provokatívan inzultáló diákoknak: "gyertek ide, a pofátokba vágok!" (Kenedi 1996 14.o.). A rendszer számára kedvező vizsgálati eredményeknek tudható be, hogy a két fiatalkorú ellen nem indult büntetőeljárás, hanem akciójukat garázdaságnak minősítették, melynek viszonylag enyhe büntetés: rendőrhatalósági figyelmeztetés és szignalizáció lett a következménye. A '71-es évtől a Kádár-éra rigiditását figyelhetjük meg az ellen-ünneplők relációjában. Nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett izgatás büntetében talált vétkesnek hét személyt az ügyön másfél évig dolgozó bíróság, melynek következtében 6 hónaptól 1,5 évig terjedő –fegyházban letöltendő– szabadságvesztésre ítélt hat főt. A következő év rendbontói ellen szintén a Btk.127.§-nak (1.) bekezdését hívták segítségül, melynek következtében folytatólagosan elkövetett izgatás büntette miatt nyolc főt terhelte nyilvánítottak.

A '71-72-es évek eseményeiből jól rekonstruálhatjuk a hatalomnak és a belbiztonsági szerveknek az instrumentumkészletét a márciusi renitenskedőkkel szemben. Az ellen-tüntetők létszámának növekedésével egyenes arányban emelkedett a bevetett rendőri állomány. A rendőrségi akciók következtében a Kossuth-szakállas, rendezetlen hajú, nagy kokárdás ünneplők Bocskai-dolmánya ezen túl mindig portalanítva lett. Az események aktiválták az állambiztonsági szerveket, melyek az előzetes letartóztatásba helyezettekkel szemben fogdahálózatot alkalmaztak. Az úgynevezett fogdaügynök általában saját büntetését töltötte és különböző privilégiumok fejébe vállalta az őrizetbe vettek, az előzetes letartóztatásban lévők vagy az elítéltek ellen az operatív munkát. Feladatuk közé tartozott az áldozat bizalmába férkőzés és az állambiztonság szempontjából releváns információk megszerzése. Általánosan elmondható a fogdaügynökökről, hogy nem számítottak szellemi virtuózoknak és képzetek sem voltak, de a megtört szabadságuktól megfosztott áldozataik nagy valószínűséggel könnyen nyitott könyvvé váltak krudélis-barátjuk számára és a dekonspiráció így elkerülhetővé vált. A civil életben tevékenykedő ügynökök (pl. nyugdíjasok, zenetanárok, házfelügyelők, lelkészek) és informátorok jelentéseivel kiegészülve '72. március 15-nek baljós képe bontakozott ki a hatóságok előtt. A BRFK III/III-A Alosztály számára világossá vált a megkapott anyagból, hogy a tüntetők „most már fegyvert is fognak használni” (Kenedi 1996 22.o.). Nyilvánvalóvá vált a vezetés részére, hogy március 15. (október 6.) és október 23. szimbiózisa továbbra is létezik, ezért a Galerik tagjai ellen operatív intézkedéseket kezdeményeztek. A BRFK III/1. Alosztályán 1971. október 2-án készített intézkedési terv jól tükrözi az ünnepek

177

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összezsapásának emblematisztikus színtere

konstellációjából következő aggodalmakat. Az egyik „lefűlelt” kis létszámú csoport, házkutatás során lefoglalt anyagaiból a korszak érdekes ideológiai szinkretizmusára következtethetünk, ha jelszavaikat: „Magyarország, a szovjetek által megszállt ország; a pozícióban lévő személyek nem munkások; a pártban sok olyan van, aki csak érvényesülni akar; a vezetés a kapitalizálódás felé halad” (Kenedi 1996 37.o.) - az elkobzott irodalmi termékeiből erősítették meg (1927-28-as Magyar Szemle, 1943-44-es Erdélyi Gazdanaptár, Ludovika könyvek).

A '72-es esztendő kísérleti évnek is nevezhetnénk. A '71-ben előzetes letartóztatásba helyezettekkel szemben még nincs bírói ítélet, az impérium, várakozó állásponton volt. Azonban ki kellett ábrándulniuk a 4-500 fiatalból álló tüntető sereg láttán, melynek következtében a Munkásőrség és az Ifjú Gárda tagjai is mozgósítva lettek a '71 októberében készült intézkedési tervnek megfelelően. Ennek volt köszönhető a nagy létszámú ügynök és civil ruhás nyomozó a tüntetők között, akiknek segítségével a fő konstruktőröket az operatív tisztek be tudták azonosítani. Ezután lehetett kihasználni a látszólag szétválasztott hatalmi ágakból származó „előnyt”: a politikai rendőrség elkészítette a vádiratot, amit az ún. politikai ügyész végleges formába öntött, míg a Legfelső Ügyészség Politikai Osztálya elutasította a terheltek panaszait, az independens bíróságok pedig a Btk. 127. §-ba ütköző nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett igazgatás büntette miatt mondták ki az ítéletet. A társadalom többi intézménye is végezte a dolgát, születtek a környezettanulmányok, az iskolákban a fegyelmi bizottságok látták el a rájuk váró feladatokat, készültek az elmeorvosi szakértők vizsgálatainak eredményei az Igazságügyi Orvosszakértői Iroda jóvoltából. Működtek a „hivatalos” és „társadalmi” kapcsolatok és sűrűn csukódtak és nyíltak az ajtó a K (konspirált) illetve T (találkozó) lakásokban. Figyelmeztető jel volt, hogy Budapesten kívül Pécsen, Debrecenben, Veszprémben is megjelentek a negatív hangulatú elemek, akiknek verbális megnyilvánulásai alkalmasak voltak „a népi demokratikus államrend, valamint a Magyar Népköztársaság barátsági, követségi és működési rendszerére irányuló nemzetközi kapcsolata ellen gyűlölet felkeltésére” (Kenedi 1996 44-45.o.). A március 15-i ellen-ünnepelők retorikája Szovjetunió ellenes volt és patrióta--irredenta tartalmi jegyeket hordozott. Az államhatalom viszont kinyújtotta receptorait, mely a '72 áprilisában tartott Politikai Bizottság ülésének döntése szerint az ellenséges tevékenységet folytatókkal szemben felderítést és felelősségre vonást kell alkalmazni. Ugyanez a határozat a tüntetéseket nacionalista jellegűnek minősítette. A kemény hangvételt indokoltá tette, hogy a 83 őrizetbe vett szervező közül 16 fő inkorrigibilisnek bizonyult, mert már az előző évek ('69--'71) március 15-i illetve október 6-i megemlékezéseiben is részt vettek. A BM Vizsgáló osztályainak operációs tervei alapján a BRFK III/III-1. Alosztály brigádai még jobban összpontosítottak és még nagyobb alapossggal végezték a házkutatásokat április folyamán az ellen-

ünnepet szervezők és klubjaik ellen, melyet jól tükröz egy házkutatásról készült április 15-i jelentés egyik releváns elemének kompromitáló felirata: „Nincs rossz nő, csak kevés pia” (Kenedi 1996 58.o.).

A leendő demokratikus ellenzék tagjai eltérő módon reagáltak az évről évre visszatérő eseményekre a '70-es években. Kemény István tanítványai közül többen is részt vettek a '72-es március 15-i diáktüntetésen, akik közül Göndör Györgyöt és Törzsök Erikát ki is hallgatták. Krassó György lelkesen emlékezett vissza arra, hogy „az 1972-es tüntetés az első forradalmi esemény volt 56 óta” (Csizmadia 1995 62.o.), amelyen személyesen is részt vett. Elutasította és felháborította, hogy egyes értelmiségi körök nacionalista zavargásnak minősítették az eseményeket. Petőfi koszorúi '72-73 címmel a történeteket is megörökítette. Magyar Bálintot még azzal is megvádolták, hogy a szervezőknek katonai iratokat juttatott el. A leendő disszidensek egy másik részének álláspontját Demszky Gáborral készített riport jól prezentálja, hogy '72-73-ban ugyanúgy fanyalogva fogadták a március 15-i kvázi szervezkedéseket, mint a Lukács óvoda tagjai. Bence Györgyhöz és Kis Jánoshoz hasonlóan Kőszeg Ferenc is gígerli ellenérzésekkel szemlélte az eseményeket. Kőszeg ezt azzal magyarázta, hogy „56 gondolköre csak később, a hetvenes évek második felében válik teljesen egyértelműen elfogadottá” (Csizmadia 1995 132.o.).

A rigiditás évei: „unus pro multis”

'72-től fokozatos keményedés jellemezte a belpolitikát. A progresszívek '75-re kiszorultak a Politikai Bizottságból. Erős nyomás nehezedett Breznyev részéről Kádárra, aki ennek köszönhetően még lemondását is fontolgatta, de a „jó király” feje nem, csak a reformereké hullott a porba. Az MSZMP Budapesti Bizottságának és KISZ KB-nak a jelentése a '72-es március 15-i események után az addigi szórványos rendzavarásokkal szemben szervezett tüntetésről számolt be (Kenedi 1996). A hatalom szenzibilitásának köszönhetően megnőtt a preventív intézkedések szerepe, melyek országosan 170 főt érintettek. Az állambiztonsági szervek „sikerét” mutatja, hogy a 624 személlyel szembeni rendőri intézkedésből kiderült, nincs olyan, aki korábban a BM szerveinek látókörébe került volna. Talán ez is a magyarázata annak, hogy a jelentések kevésbé szervezettnek állítják be a '73-as „nacionalista” március 15-ét. Emiatt az elmarasztaló hatású intézkedések közül ezentúl elmaradt az izgatás büntetése, és a helyette megjelenő színesebb skála (garázdaság, rendzavarás) már enyhébb következményekkel járt (rendőrhatalom figyelmeztetés, szignalizáció, szóbeli rendőri figyelmeztetés, igazgatás rendészeti kényszerintézkedés, elzárás). Megnyugtatóan hatott az a tény is, hogy 30 év feletti résztvevő csak 8 fő volt. Imposszibilis reziduumként azonban ott állt a röpcédulákon szereplő követelés: „ki innen oroszok!” (Kenedi 1996 134.o.) és azaz 1500 főt meghaladó tüntető,

„*In hoc signo vinces*” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere 179

akik között kompromittált szülők gyermekei voltak, mint pl.: Göncz Dániel. A Belügyminisztérium összegző jelentése bár hatásos intézkedésről (a rendőrök gumibottal verték szét a rendezvényt) tájékoztatott, Gyurkó László Aczél Györgynek küldött levelében arról számolt be szomorúan, hogy Budapest belvárosa néhány órán át úgy nézett ki mintha valamilyen komoly lázadást kellett volna leverni (Gyarmati 1998). Az eseményről még a Népszabadság március 17-i száma is tudósított egy rövid hír erejéig. A hatóságok háttérből mozgó szervezeteket nem tudtak nevesíteni.

A fiatal kohorsz márciust preferáló viselkedése mögött valószínűleg a családi, iskolai és a kortárs csoportok szocializációs hatása állhatott és ezt erősíthette fel a magyar és történelem tantárgyak élményanyaga vagy egy-egy tanár személyisége. A BM 1973. április 17-én tartott vezetői értekezlete a nacionalista alapon jelentkező rendbontások mozgatójának a kulturális fórumokat és az író-olvasó találkozókat nevesítette (Kenedi 1996). Ezek veszélyességét abban látták, hogy büntetőjogilag nem minősíthető ellenséges tevékenység propagálására alkalmas helyek voltak. Az állambiztonság szemüvegén keresztül így vált a Kilencek költőcsoport alapítója Utassy József veszélyes forrássá egy 1968-ban a Kortárs lapjain megjelent március 15-ét dicséző verse miatt.

A legfőbb instancia '73-as ülésein az ifjúság soraiban ellenséges tevékenységet végzők folyamatos felderítéséről rendelkeztek. A Központi Bizottság novemberi ülésén a rendszer névadója tőle nem szokott heves kitöréssel reagált az intézményessé vált nacionalista március 15-e miatt, amely veszélyességének egyik okát szervezetségében látta, a másikat a világsajtóban megjelenő tájékoztatásokban (Tőkés 1998). Mindezek ellenére már az autoriter rendszer szavai köszönnek vissza a BM Karhatalom Országos Parancsnoksága által „A tömegoszlatás elvi és gyakorlati kérdései” címen kiadott dokumentumban, amikor leszögezik, hogy a tömegoszlatás nem megtorlás (Szabó 1999). A kádári konszolidáció előrehaladását prezentálja, hogy ez a szabályozás szerepet szán a hivatalos állami-társadalmi szervezetek meggyőző erejének a renitensekkel szemben.

A '73. évi BM jelentésnek –a tüntetés megismétlésének a lehetőségek megfelelően '74 elején a BM III. Főcsoportfőnöksége minden eddiginél szélesebb körű preventív és korlátozó intézkedéseket fogantatott. Ezeknek a feladatoknak az elvégzését nagymértékben segítette a Moszkvában kiképzett ifjúságvédelmi osztályvezető Horváth József. Az illegális ünneplők leszerelésére a Forradalmi Ifjúsági Napoknak új arculatot adtak. A középiskolákban és az egyetemeken színes délutáni programokat szerveztek. A BRFK megelőző intézkedésének keretében a notórius konstruktőrök elleni eszköztárát szélesre tárta: rendőrségi felügyelet alá helyezés, F-dossziésok tanúkihallgatása, közveszélyes munkakerülés címén eljárás indítása, figyelmeztetésben részesítés. Az e területen hírszerző lehetőséggel rendelkező

35 állambiztonsági és 20 bűnügyi hálózati személlyel sűrített találkozókát szerveztek. A röpcédula gyártók ellen kényszergyógykezelést alkalmaztak. A legveszélyesebbnek ítélt kotéria (Nagyfa Galéri) ellen külön intézkedéseket foganatosítottak.

Az államhatalom pedig új taktikai lépésként az ellenzék által is legőszintébbnek nevezett március 15-ét szervezte meg. Ezeknek az intézkedéseknek pedig az lett a következménye, hogy sokkal csendesebben, de azért minden évben emlékeztetve lett a rendszer a fiatalok hazafias érzelmeire. 1976 tavaszán a Népszabadság először és utoljára dupla akkora terjedelemben számolt be a hasábjain március 15-ről, mint néhány nappal később a Tanácsköztársaságról. A hivatalos ünnepek azonban továbbra is koturnusi jellegűt mutattak és nem tudták bizonyítani, hogy a rendszer március eszméit magáénak vallja. '77-ben Kállai Gyula kulcsmondata: „az 1848-as napokra emlékezve büszkén gondolunk vissza a forradalmi eszmék 40 évvel ezelőtti fellángolására” (Gyarmati 1998 174.o.). 1980-ban pedig már 15. alkalommal ünnepelték együtt a Forradalmi Ifjúsági Napokat.

A korszak lényeges kül- és belpolitikai eseményei (a Helsinkiben zajló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet és okmányának aláírása; a '78-tól újraélesztett reformfolyamat; a kísérleti pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok a Nyugattal; Csehszlovákiában a Charta 77 mozgalom; Lengyelországban a Szolidaritás tevékenysége) katalizátorként hatottak a hazai disszidensek egyre erőteljesebb hatalommal szembeni konspirációira. A Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésén ezért küldött Kádár figyelmeztetést számukra: „ha az ellenzék megpróbálna összeszövetkezni a munkássággal, akkor nincs pardon senkinek” (Tőkés 1998 179.o.). Egységes mamutmozgalomba azonban nem tömörültek Magyarországon az ellenzéki társadalmi erők, hanem kettészakadva - Romsics Ignác terminológiáját használva - a túlsúlyban zsidó származású demokratikus-urbánus, és a paraszti gyökerű nemzeti-népi szárnyat alkották (Romsics 1999). Kelet-Közép-Európa ellenzéki politikai kultúrájának a különbségei már ekkor kirajzolódtak, hiszen Csehszlovákiában csak egy szűk körű illegális értelmiségi csoport szerveződött, addig a Szolidaritás Lengyelországban tömegeket ölelt fel, ahol a homogén vallásosság politikai tényezővé vált. Az NDK-ban a tiltakozó erő a '70-es évek közepétől az evangélikus egyház keretei között, a szociális mozgalom csíráiként jelentkezett, de sokáig csak marginális jelenségnek számított, amin nem is csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy minden száz állampolgárra egy ún. „nem hivatalos munkatárs” jutott a Stasi irányításával (Németh 2002). A térségben a disszidens csoportok támogatására a Reagan-kormány létrehozta a „Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért” nevű szervezetet.

A szocialista országok a lengyelországi Szolidaritás-mobilizáció és a „különleges állapot” bevezetésének hatására visszanyúltak a karhatalmi-reaktív tömegkezelés polgárháborús mintáihoz. Lengyelországban a preventív

181

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere

mechanizmusok a tömegmozgalmak megjelenésekor elégtelennek bizonyultak, ezért a reaktív elhárítás költségeit többé már nem lehetett megspórolni. A preventív és reaktív államvédelmi stratégiák megoszlása azonban az adott szervezett keretein messze túlmutató gazdasági és politikai exigenciák függvénye volt.

A kibontakozó ellenzék: „timeo Danaos et dona ferentes”

1982-ben a több mint 10 éve kísértő lázadás szelleme március 15-én ismét megjelent a Petőfi-szobornál, a Bem téren és a Batthyány-mécsesnél. Természetesen ezeken az ellen-ünnepségeken a pártállam emberei mindig többen voltak, mint az illegálisan megemlékezők. A '80-as évek első felében megindult a Beszélő, mint ellensajtó, amely azokról az eseményekről ígért tájékoztatást, melyekről a hivatalos sajtóorgánumok hallgattak. Az ABC Kiadó pedig március 15-i alkalmi kiadványokkal jelentkezett. A '83-as év eseményei is szinte forgatókönyvszerűen zajlottak le. Dél körül 4-500 diák gyülekezett a Petőfi-szobornál, de a beszámolók már néhány idősebb emberről is említést tettek (Beszélő 1983/7.). Macska-egér játék folyt a hatóságok és a tüntetők között. A Nemzeti dal elszavalása után az egyik nagy orgánummal rendelkező fiatal igazoltatott egy rendőr, de a tömeg fellépésének köszönhetően a renitenskedő igazolványát kénytelen volt visszaadni. Az ifjú lázongó öröme azonban nem lehetett tartós, mert rövid időn belül egy belügyes zsiguliban találta magát. A civil ruhás rendőrök a szervezőnek vélt ifjakat próbálták kiemelni. A mécsesnél rendőri kordon várta a csoportot és hangosbeszélőn szólították fel őket, hogy kezdjék meg a szétoszlást, aminek hasznosságáról a gumibotok és a könnygáz-sprayk meg is győzték a tömeget. Egy szegedi diákot, aki a tizenkét pont aktualizált formáját a város több pontján kiragasztotta, őrizetbe vették, majd 1/2 évi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.

A Belügyminisztérium '83-as titkos minősítésű „Segédlet a csapaterővel megoldandó karhatalmi feladatok végrehajtására”- szabályozása az összevont erőt „belbiztonsági csoportterőnek” nevezi (Szabó 1999). Hasonlóan az '50-es évek dokumentumaihoz ismét megjelenik az ellenforradalmi lázadók katonai stratégiával történő felszámolása. Mindezek ellenére a '84-85 évi időintervallumra stílust váltott a hatalom. A belügy részéről az általános támadás elmaradt, a fenyegető rendőri gyűrűk eltűntek, helyettük a preventív intézkedések kerültek előtérbe és hazafias majális fogadta a megemlékezőket. Az új taktika nemzeties--rock-balett formába öltöztetett állami hang-monopóliumként jelent meg. Az újságok március 14-én pillanatnyi amnéziának köszönhetően elfelejtettek hírt adni és információt közölni arról, hogy hol és mikor lesznek az ünnepségek. A központi rendezvényen a Múzeum-kertben Németh Károly, Pozsgay Imre és Fejtő György megemlékezett 1919 márciusáról

a Horthy--rendszer galádságairól és a bipoláris világról. A hangulatot Szörényi, Bródy, a Karthago és a Kormorán együttes volt hivatva emelni. A párt odáig merészkedett, hogy az embereket odaengedték az emlékművekhez. Természetesen itt is voltak megközelíthetetlen „szent tehenek”, mint pl. a Marx-szobor, de Bem apó szobrára is ifjúgárdista őrség és munkásőr hátvéd vigyázott. A civil ruhás nyomozók joviáliskodva próbálták meg rávenni a tömeget a nyugodt hazatérésre. A békés ünnepi hangulat megtartása végett a hatóságok néhány gyanús személyt előre bevitték vagy figyelmeztettek. „Gyomlálásért” pedig diáklányokat vettek őrizetbe. Pálkás Róbertet a Dialógus független békemozgalom tagját pedig bevitték a XI. kerületi rendőrkapitányságra és rendőrségi figyelmeztetésben részesítették (Dialóg 1984/5.). A Kossuth Rádió „168 óra” című adása arra kereste a választ, hogy miért nem lobogózzák ki a házakat március 15-én.

1985-ben a Népszabadság március 2-i számában dr. Horváth István belügyminiszter figyelemre méltó cikke és M. SZ. Gorbacsov március 11-i kinevezése SZKP főtitkárrá a március 15-i események előre látható kiszámíthatóságát nagymértékben befolyásolta. A tüntetők ambivalens várakozással vágtak neki az ünnepnek. Meglepetésükre azonban újabb állami gesztusként megszűnt a tavalyi represszív zene és a házfelügyelőket is díszítésre szólították fel. A TV egyenes adásban közvetítette '85-től a hivatalos ünnepeket. Úgy tűnt, hogy a délelőtti legális állami rendezvény mellett a délutáni a tiltott kategóriából a túrtbe vándorolt át. A kb. 2000-2500 fővel szemben elmaradt a rendőri fenyegetőzés és az igazoltatás. A rendőrség fellépését szinte udvariasnak nevezhetjük, azonban a „megszokott” útvonaltól való eltérésre impulzív módon reagáltak, amely továbbra is jól tükrözte a hatóságok excitabilitását. A belbiztonság aktivitását pedig Dr. Pákh Tibornak az inkurábilis örökifjú elégedetlenkedőnek az „egészséges életmódra” kényszerítése reprezentálja a Budai hegyekben.

A '85-ös év eseményei prezumálták a '86-ra bekövetkező változásokat. Az MSZMP márciusi kongresszusán Aczél Györgyöt menesztették ideológiai KB titkári funkciójából és a neokádárista utódja (Berecz János), olyan ügyekben is árulást sejtett, amiket elődje politikai indiszkrécióként kezelt. A monori találkozó a népiek és a demokratikus ellenzék kontiguitását hozta, ami tovább bosszantotta a hatalmat. Erről tanúskodik a KB TKKO által készített jelentés is, amely kiemeli az ellenzék „burzsuá-radikális” és nacionalista szárnyainak '82 óta összehangolt tevékenységét és a féken tartásukra kigondolt eszközök (útlevélelvonás, rendőrségi vegzálás, telefonlehallgatás, állásvesztés) elégtelenségét (Tőkés 1998). Kádár Gorbacsovnál tett tisztelgő látogatásakor tájékoztatta az ellenzékről seniorát és elismerte, hogy „Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók” (Gyarmati 1998 186.o.), de számukat elhanyagolhatónak tartotta.

„*In hoc signo vinces*” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere 183

’86. március 15-én a konszenzusra törekvő magatartást felváltotta a reaktív represszió. A hatalom újra rigid arcát mutatta és visszatért az ellen-ünneplők szindrómaként történő aposztrofálásához. A belbiztonsági szervek a preventív intézkedések megtartása és fokozása mellett a nyers erőszak alkalmazását preferálták. Ugyanakkor ez az év volt az ellenzék akcionalista ébredésének az ideje is. Rajk László a szabadegyetem és a butik megszűnésével keletkezett ür egy másik formával való kitöltésével magyarázta ennek okát és „az első komoly utcai megmozdulásnak” (Csizmadia 1995 266.o.) tartotta. Igaz ezt Molnár Imre időben korábbra helyezte és kiemelte, hogy a szabadegyetem mellett ők már röplapoztak is március 15-én (Szilágyi 1999). A két eltérő vélemény jól tükrözi, hogy a demokratikus ellenzéket nem kezelhetjük homogén csoportként, hanem azon belül egymásra állandó jelleggel apprehendáló részekre tagolhatjuk. A plebejus-radikális csoport a Demokrata és Krassó György körül, míg a másik urbánus csoport a Beszélő körül szerveződött. Az utóbbit Bokros Péter az Inconnu művészcsoport tagja úgy jellemezte, hogy ők „a néhai párt köréből” (Csizmadia 1995 368.o.) indultak el és a kemény antikommunista követőket elutasították.

Az ellen-ünnep szervezésében a népiekhez közel álló Bethlen Gábor Alapítvány tagjai aktívan részt vettek. Ők tájékoztatták a tüntetőket azokról, akiket a rendőrök kiemeltek (pl. fotósok). Diószegi Olga egyetemi hallgatóval szembeni rendőri szigor oka az volt, hogy Nagy Jenőnek az ABC Kiadó vezetője számára gyűjtött pénzt. A hatalom újra bevetette a represszív zenét, amely hangszórókból bömbölő mozgalmi indulók formájában jelent meg. A hatóságok mindenkit igazoltatni akartak. A valódi rendőri brutalitást az esti fáklyás felvonulás hozta meg. Nagy Imre KISZ titkár vezetésével a Lánchídon csapdába csalták a felvonulókat, ahol a beépített káderek előre egyeztetett jelszó segítségével jutottak át a rendőrkordonon. Az egyenruhások begyűjtötték az igazolványokat és elverték a számukra unszimpatikusakat (pl. hosszú hajúak).

Az eseményekkel kapcsolatos hivatalos kommentárok közül a KISZ KB a televízió Hírháttér című műsorában megszólaltatott illetékese fejtette ki, hogy akiknek nem elég a hivatalos ünnepség, azok „ünneprontók, nekik nem március 15. fontos, politikai céljaik vannak” (Gyarmati 1998 190.o.). A rendőrség március 20-i tájékoztatójából kiderült, hogy előzetes figyelmeztetésben részesítették a notórius „zászlógyomlálókat”. Szabálysértési eljárást 11 személy ellen kezdeményezett a BRFK. Gyanúsna találta a budapesti rendőrfőkapitány, hogy a Kossuth nóták helyett a Himnusz és a Szózatot énekelték. A tüntetők agresszivitására is rámutatott azzal a példával, hogy a gépzenét szolgáltató autókat fel akarták dönteni. Arra a kérdésre, hogy miért nem mondta be a rádió, hogy a rendőrség nem engedélyezi a felvonulást érdekes választ adott: „Hiszen akkor mindenki odament volna, így is elég kavargás volt ott” (Gyarmati 1998 190.o.).

A Március 15. Polgárjogi Mozgalom nyílt levelet intézett a BRFK-hoz a brutalitás miatt, amire a Magyar Hírlapban 21-én D. Kiss János válaszolt, támadást intézve az illegális ünneplők ellen. A rendszer által optimálisnak tartott viselkedési formát a SOTE Marxizmus--Leninizmus Intézetében az egyetem párttitkára fogalmazta meg, miszerint vitatkozni lehet, de a játékszabály lényege: „az utcára nem megyünk ki” (Hirmondó 1986/2.).

A begyűjtött 400 személyi igazolvány tulajdonosát egyenként háromezer forinttal –a kiszabható legmagasabb tétel- sújtották, de Diószegi Olgával a kihallgatás során nem bántak durván és csak kétezer forintos pénzbírsággal büntették. A Március 15. Polgárjogi Mozgalom aktivistái pénzt gyűjtöttek, amelyből az összes kiszabott pénzbírságot kifizették, a maradékot pedig a SZETA-nak adták.

A gerontokrácia utolsó kísérlete: „patria potestas”

1986-tól Kádár kezdett hónapnyi be nem jelentett szabadságot kivenni a korralljáró gyengülés és a romló egészségi állapota miatt. A biológiai órája az Elnöki Tanács elnöki tisztében ülő Losonczi Pálnak és a kormány élén elhelyezkedő Lázár Györgynek is egyre hangosabban ketyegett. A gerontokrácia gyengülésével előtérbe került és fokozatosan kiéleződött a harc a tisztségek várományosai között. Ebben a politikai légkörben a belbiztonságért felelős hatóságok feladata is egyre nehezedett, de az állambiztonsági cylinderből előkerült újabb alternatívaként kiszivárogtatták a SZER-nek az MSZMP PB azon határozatát, mely az ellenzékkel való keményebb bánásmódot preferálta. A rendszer keze azonban egyre inkább Nyugatról is irányítottá vált. Szűrös Mátyás Washingtonban kényszerült tárgyalni és megszerezni a gazdaság életben tartásához nélkülözhetetlen több millió dolláros hitelt. Bécsben pedig a helsinki utókonferencián a kisebbségek tekintetében a türelmetlenséget és erőszakot ítélték el. Ennek köszönhetően a politikai barométer kedvező helyzettel kecsegtetett. A nyugati sajtó közölte a hatóságot toleráns magatartásra felszólító ellenzéki levelet (szerzői: Haraszi Miklós, Perlaki Tamás, Rajk László).

'87-ben ismét a preventív elemek domináltak. Akik az előző években a rendőrség látókörébe kerültek figyelmeztetve lettek, hogy ne vegyenek részt a március 15-i eseményeken. Gadó Györgynél, Solt Ottóliánál és Nagy Jenőnél házkutatást tartottak. Az ellen-ünneplők több ezres csoportja Jakab László - a demokratikus ellenzék képviselője- vezetésével vonult fel. A hatóságok még a represszív zene elnémítására is hajlandóságot mutattak. A Nemzeti Múzeumnál a HNF vezetője Pozsgay Imre tarthatott beszédet. A Népszabadságban csak a hivatalos rendezvényekre hívták fel a figyelmet és tartottak beszámolót róluk.

A '87. év folyamán olyan tanulmányok argumentáltak az innováció mellett, mint a demokratikus ellenzék által készített Társadalmi Szerződés vagy az első

185

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere

nyilvánosság produktumai (Fordulat és Reform, Reform és demokrácia). A szeptemberben megtartott lakiteleki találkozáson a népiek és a reformszocialisták vitatták meg Pozsgay jelenlétében a társadalmi feszültségek okait. A találkozó a grümdolási láz megindítója is lett.

A '88-as események számára rossz ómennek bizonyult Grósz Károly és Bányász Rezső inszínuációja, miszerint az ellenzéki csoportok faji uszítást végeznek. Ennek képtelensége evidens miután köztudott volt, hogy „az ellenzékben nagyszámban fordultak elő zsidók” (Tökés 1998 201.). Ugyanakkor a Nyugattal könnyebben lehetett lenyeletni a békát, ha egy nacionalista tüntetést kell leverni. Az iskolákban erős lebeszélő kampány indult és nem fogadtak el szülői igazolást az ünnepről való hiányzásra. Váratlan eseményként az írott és az elektronikus média is beszámolt arról, hogy az ellenzék ismert alakjainál (Demszky G., Bokros P., Solt O., Grawátsch P., Nagy J., Gadó Gy.) házkutatást tartottak és röplapokat valamint sokszorosító eszközöket foglaltak le. A BM-es segédcsoportok ellenőrizték a másológépek lezárását, amihez a munkásöröket is mozgósították. Március 12-én a Népszabadság és a Magyar Hírlap sértő cikkeket közölt az ellenzék tagjairól. Március 14-én figyelmeztették a hatóságok a fő szervezkedőket, hogy minden rendzavarásért őket teszik felelőssé és bűnvádi eljárást indítanak ellenük, „hacsak egyetlen bejelentés is érkezik a biztosítótól” (Demokrata IV. sz. 5.o.). Március 15-én a rádió tájékoztatta a hallgatóságot, hogy Demszky Gábort, Gadó Györgyöt, Haraszi Miklóst, Molnár Tamást, Nagy Jenőt, Pálínkás Róbertet, Rác Sándort és Solt Ottíliát letartóztatták. A civil ruhás nyomozóknak és egyenruhás rendőröknek Haraszi próbált ellenállni, de ezt ütlegeléssel felszámolták a hatóságok. Ennek ellenére a demokratikus ellenzék hatásos konspirációjának köszönhetően minden jelentős helyszínen elmondták beszédeiket a rendezők (Tamás Gáspár Miklós, Kis János, Hodosán Róza), kijátszva a nyomozókat. A tüntetők létszáma elérte a tízezer főt, ami azt is jelentette, hogy számuk először haladta meg a biztonsági erőkét. Estére a fiatalok újabb megemlékezést szerveztek, amelyen már csak 1000-1500 fő vett részt. Szervezettségének alacsonyabb színvonalát a délutáni eseményekhez képest jól mutatja, hogy a Lánchídnál tétován megtorpantak a pajzsos rohamrendőrök felszólítására, ahol a recesszióba esett vegetáló gazdaság ellenére a hatóságok új felszerelésével is szembesülhettek a fiatalok: Yamaha motorkerékpár, új gumibot (beépített könnygáz-spray), videokamerák.

Az állami megemlékezés a politikai küzdelmek jegyében zajlott, ezért ebben az évben nem Pozsgay szerepelt a Nemzeti Múzeumnál, aki március 15. után a tüntetők által hangoztatottakból lényeges elemeket emelt át saját retorikájába.

Az ellenzék megosztottságát tükrözte Csengey Dénes Ráday Kollégiumban tartott beszéde. Köszeg Ferenc szerint, amíg a tüntetéseken a demokratikus ellenzék volt a hangadó, addig „Csengey Dénes az MDF nevében otthonmaradásra szólított fel” (Csizmadia 1995 151.o.). A népiek balos-urbánus

összeesküvést gyanítottak a hatalom és a „komolyabban nem üldözött Beszélő-csoport között” (Tőkés 1998 201.o.). Ezt nagymértékben tompította, hogy március 18-án a budapesti ellenzéki értelmiségi körben dr. Levendél László lakásán Szabó Miklós és Nyers Rezső, Csoóri Sándorral együtt hallgatta végig Kis János március 15-ről tartott beszámolóját.

A Népszabadság a Kádár-éra történetében először tájékoztatott a határokon túli Székelykeresztúron illetve Csíkszeredán tartott -Petőfi és Balcescu szobrátkoszorúzásról. A vegetáló rendszernek a nemzetközi reflektorfényben is meg kellett fürödni. A BBC kerekasztal-beszélgetésén Jatischky László, Krassó György, Schöpflin György és Siklós István fejtették ki véleményüket a március 15-i tüntetésről. Krassó hibának tartotta, hogy a demokratikus ellenzék az utca népétől távol tartotta magát és az esti megmozdulásokon nem vett részt. A Helsinki Watch táviratban követelte a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökétől (Németh Károly) az őrizetbe vettek szabadon bocsátását. Ugyanezért „lobblyzott” Susan Sontag 2100 amerikai író és szervezet nevében Cseres Tibornál a Magyar Írószövetség elnökénél és Köpeczi Béla művelődésügyi miniszternél.

A Gyűjtőfogházba szállított és magánzárkában tartott 8 szervező az éhségstrájk fegyveréhez nyúlt a jogtalanság elleni tiltakozásként. Március 15-én este szállították haza őket egy-egy jegyzőkönyvi figyelmeztetéssel gazdagabban.

A megkezdett rendszerváltás: „in bona pace”

Március 17-én Kádár János a televízióban adott interjújában kijelentette: „Magyarországon semmilyen értelemben nincs válság” (Tőkés 1998 198.o.), de nyilatkozata a pártapparátust nem tudta megnyugtatni, ezért májusban a „Nagy Testvér” beleegyezésével detronizálva lett. Az ellenzék pozícióját nagymértékben erősítette az MSZMP dezintegrációját pedig előkészítette Pozsgay, Grósz, Nyers és Berecz között folyó rabulisztikus küzdelem a hatalomért. Pozsgay és Nyers pedig párton kívüli új formák és a reformértelmiség felé nyitott. Pozsgay 20 tételből álló törvénycsomagjának (a független képviselők '88 júliusi 15 pontos demokrácia-csomagját tartalmazta) segítségével a kezdeményezés az Országgyűlés és a Kormány kezébe került. A depraváció ellenlépéseként a „fehérterror” rémképével vizionálva megszületett a Grósz-Fejti terv, mely a katonai igazgatás és bíraskodás rendszerét a Munkásőrségre, a BM Forradalmi Ezredére (karhatalmi egység) és a Münnich Ferenc szocialista brigád mozgalomra alapozva akarta bevezetni. Azonban a reformpártiak végső győzelmét hozta novemberben a Politikai Bizottság stratégiai ülésén született döntés, mely lehetőséget adott a plurális demokrácia megszületésére. Valószínűleg a „keményvonalasok” nem érzékelték azt a Szabó

„*In hoc signo vinces*” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összeclapásának emblematisztikus színtere 187

Máté (1999) által jelzett érdek- és orientációs különbséget, amely a rendőrség és a „beépült” állambiztonsági apparátus között megjelent. Gorbacsov bejelentése a térségben állomásozó szovjet csapatok kivonásáról az ENSZ New York-i ülésén pedig végkép eldöntötte, hogy a vazallus államok illegitim politikai elitje nem számíthat hosszútávon Moszkva segítségére.

Rockenbauer Zoltán (1990) szerint ’88. október 6-án a FIDESZ javaslatára március 15-ét a munkaszüneti napok közé emelik, amelyet az országgyűlés a december 20-22-ei ülészakán fogadott el. November 7-én a rendőrség szétverte a Vörösmarty téren szendvics-embernek öltözve söprögető fideszes aktivistákat, akiknek reklámfelirata: „mi most dolgozunk, ti meg dolgozzatok március 15-én” (Bossányi 1989 76.o.) provokatívnak bizonyult. Az MSZMP, a KISZ és a HNF részéről éles hangú sajtókampány indult az ellenzék azon törekvése ellen, hogy ki akarja sajátítani március 15-ét. Eközben szinte magától értetődően a BM III/III. Csoportfőnöksége aktiválta magát. Jelentéseikben tájékoztatták az időszak legfontosabb tendenciáiról a főtitkárt, amelyek világosan jelezték, hogy az alternatív szervezetek nem kívánnak részt venni a hivatalos ünnepeken. A fővárosban és a vidéken is tárgyalások folytak az ellenzék különböző szárnyai között a közös demonstrációról. Az ügynöki jelentések arról is beszámoltak, hogy szélsőséges csoportok a fővárosban az ünnepek korlátozása esetén a kordonok áttörését is megkísérlik. Az ellenlépéseket az operatív szervek megtették, koordinációs tevékenységüket „a BM III/III. Csoportfőnökség 7. osztálya végezte el” (Kiszely 2001 363.o.).

A jogi- és politikai keretfeltételek azonban ’89-re teljesen megváltoztak azáltal, hogy január 24-én kihírdették a Magyar Közlönyben az egyesülési jogról szóló II., és a gyülekezési jogról szóló III. törvényt. A normaváltozás fontosságát jelzi, hogy a két sarkalatos törvény kihirdetésük napján léptett hatályba. A rendőrségnek ugyanis csak a jogszabályok által lefektetett esetben van lehetősége a gyülekezés engedélyezésének a megtagadására, illetve annak feloszlására. A belbiztonság szerveknél megjelenő skizofrén szerepzavart jól mutatja, hogy egyrészt a gyülekezési törvény érvényesülésének akadályait próbálták elhárítani, másrészt információkat szolgáltatottak ki a politikailag veszélyes csoportokról az MSZMP vezető köreinek.⁵

Az indulatok megnyugtatóására a Minisztertanács november 7-ét törölte a munkaszüneti napok közül. Az Országgyűlés pedig március 11-i ülésén a gyülekezési jogról szóló törvény 4. §-át –mely megtiltotta a Kossuth téren rendezvények tartását- módosította. Némi riadalmat csak Fejti György KB titkár anakronisztikus fenyegető figyelmeztetése okozott. Azonban az egyenruhás szervek visszahúzódva fegyver és gumibot helyett kokárdával felszerelve

⁵ Jól tükrözi ezt a tendenciát a „Jelentés az 1989. I. félévi demonstrációk állambiztonsági tapasztalatairól, az 1989. október 23-ra való felkészülésről” című szigorúan titkos minősítésű dokumentum.

várakoztak. Felkészültségükre csak a nagy létszámú civil ruhás ügynök utalt. Az Országgyűlés az 1948. évi centenáriumi óta először ünnepi ülésen emlékezett meg március 15-ről, miután a képviselő testület kivonult a Kossuth térre. A párt lapjának piros betűs fejléce pedig méltón szimbolizálta, hogy '89-re valóban fordulat történt az ünnepségben. Igaz, hogy a „másik” (ellenzék által tartott) ünnepi rendezvénysorozatról hírszolgálati-tájékoztatási kötelezettségét a minimumra redukálta. Ezeknek az elvárásoknak a Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet felelt meg, míg a TV semmit mondásba burkolódzott.

A párton belüli küzdelmet jól tükrözte a reformkörök által készített és a március 15-i ünnepelő tömeg között szétszórott újság, melynek alcíme „Tizenkét oldal a nemzet kiútkereséséhez” (Tőkés 1998 327.o.) az eljövendő modus vivendit jelezte előre.

A '89-es év további eseményeit prognosztizálta, hogy az ellenzék száma ötször akkora volt, mint amekkora tömeget az MSZMP, a KISZ és a HNF együttesen mozgósítani tudott. Az ellenzék pentatonikus bizottsága (SZDSZ, FIDESZ, MDF, Kiszgazdapárt, Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság) a külön megemlékezés mellett döntött. A másképp ünnepségre egymással megállapodásra jutott 31 társadalmi szervezet közös manifesztuma olyan aktuálpolitikai elvárásokat tartalmazott, mint a Munkásörtség és az Ifjú Gárda feloszlata. Az ellenzék képviselői (Csengey Dénes, Mécs Imre, Orbán Viktor, Tamás Gáspár Miklós) által elmondott 3-5 perces frappáns beszédek is ezt a tendenciát követték. Csengey Dénes a népszuverenitásra hivatkozva jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György pedig az aktualizált 12 pontot olvasta fel, amely 31 társadalmi szervezet követeléseit artikulálta. Az ünnepet a Budai Várban tartott esti fáklyás megemlékezés zárta. A hatóságok részéről represszív közbeavatkozás nem történt.

A változás mértékét a '77 óta Párizsban emigrációban élő Kemény István szavaival érzékeltethetjük a legjobban: „A Kádár-rendszer azoknak a rendszere volt, akik leverték a magyar forradalmat, és utána szörnyű bosszút álltak a magyar népen ... Egyszerűen elképzelhetetlennek tartottam, hogy Magyarországon tudjak élni. Ez az 1989. március 15-ét követő hetekben változott meg bennem.” (Csizmadia 1995 34.o.).

Összefoglalás

A Szovjet-éra pártközpontú, monopolisztikus hatalmi rendszerei közül önálló típusként megjelenő „magyar modell” jól használta ki a relatíve meglévő mozgásteret, így a leginkább életképes rendszert alakította ki. A demokráciákban normális, mindennapi tiltakozási formaként értelmezett tüntetések permanens jelenléte, azonban a diktatúrában a válság jelzőrendszere.

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összezsapásának emblematikus színtere 189

Az általam vizsgált intervallum konklúziójaként megállapíthatjuk, hogy a kommunista vezetés individualista módon viszonyult a '48-as örökséghez. Március 15-ét csak államosítva tudta elképzelni, minden más értelmezési formát betiltott és felszámolt. Hallani sem akart arról a tradícióról, hogy ez az ünnep szimbólummá vált a magyar nemzettudatban. A szabadságharc nem kevesebbet jelentett, mint a nemzeti függetlenség kivívását és a társadalmi önrendelkezést. Ezért érezte '56 után a Kádár-éra presszionálva magát és generálta önmaga számára október 23. és március 15. szimbiózisát.

Márciust azonban ünnepelni kellett, részben Rákosi regnálásától való elhatárolódás hitelesítése miatt, részben a 1848-as ünnepet visszaperelő '56-os követelések miatt. Azonban a megemlékezés vállalásában hitelképtelen maradt a rendszer, ezért a társadalom márciust csak a kommunista hatalom ellenében szerezhette vissza. Az impérium ezt érzékelve a belbiztonság segítségére szorult, mely hol preventív, hol nyílt-represszív eszközöket vetett be az ellen-ünneplőkkel szemben. Az ellenzék a rendszer gyengülését érzékelve a kokárdát a belső zsebből a kabáthajtókára installálta, majd végül 1989-ben megtarthatta az első legális ünnepét. Természetesen az állam védelmére hivatott szervek a kusztódia-váltás idején is perszisztens operatív munkát végeztek, de a reformfolyamatok irreverzibilisnek bizonyultak. A plurálisan szerveződő ellenzéki erők '89 tavaszán szövetséget kötöttek, ezzel valódi hatalmi tényezővé váltak, és a monokratikus politikai rendszer bipoláriszá vált. Az első szabad választások előtt a Duna-gate botrány következményeként felszámolták a szocialista állambiztonsági apparátust.

A tanulmány megfogalmazott célja volt bemutatni egy diktatúra történeti és társadalmi átalakulását, működési mechanizmusát egy ünnephez való reláció segítségével. A téma alkalmasnak bizonyult, hogy érzékeltessem a szocializmus rendszer karakterisztikus ismérveit. A Kádár-éra első szakasza '56 után kemény diktatúra volt, oktrojált társadalmi rendszerrel, politikai alternatíva nélkül. A totalitárius diktatúra monopolisztikus, pártközpontú hatalmi rendszert épített ki, ideokratikus társadalommal. A '60-as évek második felétől a rendszerreformoknak köszönhetően, fokozatosan felpuhult a diktatúra személyi függésen alapuló hatalmi struktúrája. Az enyhített diktatúrában növekvő mértékű relatív mozgástér konstruálódott, amely az ellenzék kibontakozásának kedvezett. Megjelenhettek a pártbürokrácia hatalmát megkérdőjelező érdekcsoportok a '80-as évek második felében. Az ideológia nyelvezete '89-re elveszítette egyetlen politikai nyelvi kifejező szerepét.

Irodalom

- Andrew, Janos C. (2003): Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában, Helikon Kiadó.
- Bihari Mihály (1996): Magyar politika 1945-1995. Korona Kiadó.
- Bossányi Katalin (1989): Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról. Budapest, Láng Kiadó.
- Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék. Budapest, T-Twins.
- Fehér Ferenc-Heller Ágnes (1992): Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”. T-Twins.
- Fischer Ferenc (1996): A megosztott világ, A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991). Budapest.
- Gyarmati György (szerk.) (1999): A történeti hivatal évkönyve. Történeti Hivatal Budapest.
- Gyarmati György (1998): Március hatalma - a hatalom márciusa /Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből/. Paginarum, Budapest.
- Horváth Árpád - Remete Richárd (1996): Rendörképek: ügynökök, spiclik, besúgók. Creditor.
- Horváth József (1998): A III/III főnöke voltam. Budapest.
- Kenedi János (1996): Kis állambiztonsági olvasókönyv I-II. Budapest. Magvető Kiadó.
- Kiszely Gábor (2001): Állambiztonság 1956-1999. Korona Kiadó.
- Beyme, von Klaus (1992): Die politischen Theorien der Gegenwart, Westdeutscher Verlag.
- Krausz Tamás-Szilágyi Ákos (szerk.) (1992): Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Márer Pál (1997): A „Szovjet blokk”, mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok, In.: Romsics Ignác (szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Molnár Éva, Nagy Zoltán, Vladár Tamás (szerk.): Földindulás Kelet-Európában 1988-1990. I-II. MTI Sajtóadatbankja.
- Németh István (szerk.) (2005): 20. századi egyetemes történet I. Európa, Budapest, Osiris Kiadó.
- Németh István (2002): Németország története, AULA Kiadó Kft.
- Rockenbauer Zoltán: Ünnepek és csataterek, In.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1990. Aula-Omikk Kiadó
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Rudolf Kucera (2008): Közép-Európa története egy cseh politológus szemével. Budapest, Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató.
- Rudolf L Tőkés (1999): „Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities, Budapest Review of Books (summer). Másodközlés: Central Europa Review Vol2, No 10. 13. March 2000 (<http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html>).
- Szabó Máté (1999): A nyugati modellek és a magyar gyakorlat a tömegdemonstrációk és a rendőrség viszony Magyarországon a demokratizálódás folyamán. In.: Szabó Máté-Dominique Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Villányi úti könyvek.

191

*„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az
államszocialista (kar)hatalom összezapásának emblemikus színtere*

- Szabó Máté (1999): Tüntetések a Kádár rendszerben: Történeti vázlat. In.: Szabó Máté-Dominque Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Villányi úti könyvek.
- Szekeres László: Tüntetések 1988-ban. In.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1988. Alföldi Nyomda, Debrecen
- Szikinger István (1999): A gyülekezési jog szabályozásának mai kérdései: jogi szabályozás és intézményi környezete a rendszerváltás után, In.: Szabó Máté-Dominque Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia, Villányi úti könyvek.
- Szilágyi Sándor (1999): A hétfői szabadegyetem és a III/III, Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Tőkés Rudolf (1998): A kialakult forradalom. Kossuth Kiadó.
- Valuch Tibor (2002): A „gulyáskommunizmus”, In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről, Budapest, Osiris Kiadó.

Újságok, folyóiratok

Beszélő, 1983/7., 1989/1.
 Demokrata, 1987/3., 1988/4-5.
 Égtájak Között, 1986. március-április, július, szeptember
 Hírmondó, 1984/5., 1985/2., 1986/2., 1987/2., 1988/1.
 Magyar Hírlap, 1986. május 21. száma, 1989. márciusi számai
 Magyar Nemzet, 1989. márciusi számai
 Népszabadság, 1987-89. márciusi számai
 Tájékoztató, 3. szám